

Otra əsrlərdə misgərlik sənətinin inkişafı

Azərbaycanda mövcud olan sənət sahələrindən biri də misgərlikdir. Təbiətdə külçə halında tapılan mis insanlara çox qədimlərdən tanınan ilk metaldir. Tuncun əmələ gəlməsi ilə misdən intina edilməmiş və o müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir. Məlum olduğu kimi, tunc özü də misə qatılan bir sıra qatışıqlardan (qalay, arsen və s.) əmələ gəlir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində yayılmış misgərlik qədim sənət növü kimi Azərbaycan da mövcud olmuşdur. C. Xəlilov qalayın Azərbaycana başqa yerlərdən gətirildiyini deyir (19, s. 45).

Əhalinin həyatında böyük əhəmiyyətə malik olan misin əridilməsi izlərinin aşkar edilməsi bəşər tarixində eneolit dövrü kimi ad qazanmışdır. Misin aşkar olunması ilkin metal emalının başlanğıcı sayılır. Xüsusən də Azərbaycanda yerli mis yataqlarının mövcud olması burada bir sənət sahəsi kimi misgərliyin inkişafını təmin etmişdir. Təsəffü deyildir ki, orta əsrlər dövründə də bir sənət sahəsi kimi inkişaf etdiyi ölkəmizin müxtəlif şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntılarla da təsdiq olunmuşdur. Mingəçevirdə bütün qazıntılar boyunca beş misəritmə kürəsi aşkar edilmişdir (21, s. 133–134). Bu, misdən hazırlanan məmulatların yerli istehsalə aid olduğunu söyləməyə əsas verir.

Azərbaycanda mis məmulatları e.ə. (V–IV) minillikdə istifadə edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı eneolit dövrünə aid abidələrdən mis məmulatları (əsasən bəzək əşyaları) aşkar olunmuşdur. Misgərliyin qədim nümunəsi Əlikömək təpəsindən (e. ə. II minilliyin ikinci yarısı) tapılmış bürunc qazandan

ibarətdir. Ümumiyyətlə, misdən düzəldilən əşyalar müxtəlif çeşidli olmuşdur. Belə ki, ondan müxtəlif avadanlıqlar, bəzəklər, qab-qacaqlar, fiqurlar və s. əşyalar hazırlanmışdır. Məişətdə mis qablara olan tələbat bu sənət növünün gələcək inkişafını da zəruri etmişdir. Mis ilə yanaşı, mis qatışıqından əmələ gələn metallardan da istifadə olunurdu. Təəssüf ki, Azərbaycanın misgərlik nümunələri Azərbaycandan uzaqlarda dünya muzeylərində saxlanılır.

XII əsrdə təsərrüfat, mədəniyyət sahəsində olduğu kimi sənətkarlıqda da yüksək inkişaf müşahidə olunurdu. Sənətkarların öz emalatxanaları və təşkilatları (əxilər) vardı. Azərbaycanın xüsusən ən iri şəhərlərində metal məmulatları hazırlayan mərkəzlər olmuşdur. Qeyd edək ki, «bütün orta əsrlər boyu davam edən məmulat növü üzrə ixtisaslaşma nəticəsində tökməçilik, misgərlik, zərgərlik, dəmirçilik, silahsızlıq, çilingərlik və b. müstəqil sənət sahələri formalaşmışdır» (7, s. 175).

Arxeoloji qazıntılar orta əsrlər-

də də misgərliyin inkişafını təsdiq edir. 1950-ci illərdə Bakıda Hüsü Hacıyev küçəsində tikinti zamanı mis və misgərlik sənəti nümunələri aşkar edilmişdir. Qəbələdə arxeoloji tədqiqatlar zamanı misgərlik nümunələri aşkar olunmuşdur. «Misgərlərin hazırladıqları qablara nümunə olaraq üzərinə incə və zəngin naxış həkk olunmuş misdən aftafla lüləyini, kiçik camı, ərəb olibası ilə yazılı və nəfis naxış vurulmuş böyük camın ağır hissosini, mürəkkəbqabını göstərmək olar. Mis təbəqədən düzəldilmiş səkkizguşəli medalyon xüsusi maraq doğurur» (9, s. 47).

T. Dostiyev Azərbaycanda «misgərlik sənətinin varlığını sənədləşdirən tapıntılar» arasında Şabrandan tapılmış qəliblər, alətlər, məişət əşyalarının olduğunu qeyd edir. O göstərir ki, qazınıdan döymə üsulu ilə hazırlanmış oymağın oxşar formasına Bakı şəhərində də rast gəlinmişdir. Şabrandan XII–XV əsrlərə aid mis və tunedən hazırlanmış həvəngdəstə, tərəzi gözələri, mis qapı dəstəyi, at fiquru, qıfıl qırığı, mis qablar və uşaq oyun-

caqları da tapılmışdır. Şabran şəhərindən tapılmış çıraqların oxşarları Bakı, Şəki, Muğan və İrandan da məlumdur (14. s. 135-137). «Arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində XIII – XIV əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri və XII əsrdə Şirvanşah Fəribuzur oğlu Mənuçehrın adından zərb olunmuş mis pul aşkar edilmişdir» (15, s. 67 – 68). F. Osmanov Qəbələ şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan bütün nal və mixlərin IX əsrdən sonrakı təbəqələrdə aşkar edildiyini söyləyir. Çəkmə nallarının əksəriyyəti Qalanın X – XIV əsrlərə aid mədəni təbəqəsindən tapılmışdır. XIII əsrə aid tapılan çıraqların fərqli olduğunu göstərir. Müəllif dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik kimi sənət sahələrinin geniş inkişafının VIII – XIV əsrlərə aid mədəni təbəqələrdə daha çox nəzərə çatdığını qeyd edir (2, s. 39, 41, 46). «Bakıda orta əsrlərdə işlədilmiş, müxtəlif növ əmək alətlərinin», şübhəsiz, yalnız cüzi bir hissəsi arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmışdır. Onların içərisində həm sənətkar alətlərinə – çəkiç, maşa, iskəne, zindan və s., həm də təsərrüfat və məişətdə işlədilmiş alətlərə – toxa, bel, çin, balta, biçənək, çarapaq, dəhrə, oymaq, biz, qıyıq və s. təsadüf edilir» (6, s. 9).

Şirvanşahlar sarayında aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılan tunc çırağ haqqında məlumat verən R. Əfəndi məmurların hazırlanma qaydasına dair maraqlı bir məsələyə toxunaraq yazır: «Bu çırağ bütvü bir balda mumm qəliblərinin əsasında işlənilmişdir. Bu tökmə üsulu ilə düzəldilmişdir. Bu üsulun texniki cəhəti belədir: əvvəl adi bal mummundan istənilən əşyanın modelini düzəldir, sonra bu modelin əsasında tunc tökmək üçün forma qayırırdılar. Mumm naçənik tömətinin deyə, onu əridib çıxarıp, yerinə isə erinmiş tuncu töküüb istənilən əşyanı alırlar. Lakin

alınan əşyanı sonra qəlibdən çıxarımaq mümkün olmadığından, hər dəfə qəlibi sındırırdılar. Beləliklə, hər yeni əşya üçün model və qəlib düzəldirdilər. Məhz ona görə də bu məmulatlar çox qiymətli sayılırdı. Qədimdə bu əşyalardan yuxarı təbəqəyə mənsub olan şəxslər istifadə edə bilirdi» (5, s. 26). «Bərdənin metal ustalarının hazırladığı müxtəlif məmulatlar içərisində IX – XII əsrlərə aid edilən nümunələr üstünlük təşkil edir» (19, s. 96).

Qeyd edək ki, «Şabran şəhərində 1986-cı il qazıntıları zamanı IX – XIII əsrləri əhatə edən təbəqədən mis çaxırlar, metal ərətəmək üçün odadavamlı puta, qəliblər, həmçinin dəmir alet qalıqları aşkar olunmuşdur. Bütün bunlar tədqiqatçılara imkan vermişdir ki, orada inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə mis məhsulların istehsalı mərkəzinin olması qənaətinə gəlsinlər» (3, s. 136-137). Şabranda qazıntılar zamanı «odadavamlı gildən düzəldilmiş bir ədəd forma qəlib odda yandırıldığından xarici tərəfi qızarmış, içərisində isə mis ərəntisi qalığı saxlanmışdır. Buradan yerli istehsal məhsulu olan mis camlar da tapılmışdır. Döymə, zərətətmə, qaynaq, cilalama yolu ilə hazırlanmış bu camların çox da hündür olmayan dabanlı oturacağı vardır. Əldə olunan mis məmulatları sübut edir ki, IX – XIII əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış mis istehsalında sənətkarlar müxtəlif texniki üsullardan (tökmə, döymə, zərətətmə, burma, möhürləmə, deşmə və s.) geniş istifadə etmişdilər» (3, s. 137).

1206-cı ilə aid olan tuncdan tökülmüş Şirvan lüləyi hələ də Rusiyanın Sankt Peterburq şəhərindəki Dövlət Ermitajında saxlanılmışdır. Heyvan heykəllərindən ibarət olan bu qəbda müxtəlif xarakterli təsvirlərə (insan, heyvan fiqurları, ziyafət və ov səhnəsi) bərabər, onu

hazırlayan ustanın adı da (Əli Məhəmməd oğlu) həkk olunmuşdur.

Əhali arasında yüksək tələbatın olması misgərliyin sonrakı dövrlərdə də inkişafını təmin etmişdir. Misgərlik orta əsrlərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Bunu bir sıra böyük şəhərlərdə mövcud misgər məhəllələrinin olması da təsdiq edir. Bundan əlavə «Mahir Şamaxı zərgərləri mis qabları, silahları və bəzək şeylərinin üzərinə qızıl suyu ilə böyük ustalıqla nağışlar vura bilirdilər. Buna 1589-cu ildə Boris Qodunova göndərilən 10 ədəd dəbilqə üzərindəki bəzəkləri misal göstərmək olar. Bunların 8 ədədi Şamaxı ustaları tərəfindən düzəldilmişdir» (4, s. 13).

Bəzən tarixi dövrlərin çətinliyi mədənin işinin ləngiməsinə səbəb olurdu. M. Heydərov göstərir ki, X – XIII əsrin əvvəllərində ailə mənəblər mədənin-fulz işinin əhəmiyyətli nailiyyətləri (xüsusən Şizdə) barədə şəhadətli edir. Məqulların vurduğu zərbədən sonra yalnız Qazan xanın dövründə bu işlə canlanma müşahidə olunur (10, s. 190).

Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində məişətdə işlənilən misdən hazırlanmış müxtəlif məmulatlar haqqında məlumatlar rast gəlmək mümkündür ki, bu da bizdə bir sənət növü kimi misgərliyin geniş inkişafı haqqında təsəvvür yaradır. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərləri haqqında məlumat verən orta əsr müəllifləri öz əsərlərində bu yerlərdə mövcud olan faydalı qazıntılardan və metallardan düzəldilən müxtəlif əşyaların adlarını çəkmislər, o cümlədən də misdən hazırlanan məmulatlardan bəhs etmişlər. Onlar Azərbaycanda mis yataqlarının olduğunu qeyd etmişlər. Belə məlumatlarda misgərliklə məşğul olan karxanaların da mövcud olduğunu göstərilir. Həmdullah Qəzvin

Azərbaycanda öz məhsuldarlığı ilə tanınan mis yataqlarının olduğundan söhbət açır. O, həmçinin göstərir ki, Azərbaycanın Savalan dağlarındakı yataqda qırmızı təmiz mis əldə olunur (20, s. 58).

Azərbaycan xalqının görkəmli şairlərinin də əsərlərində ara-sıra müxtəlif məmulatlar arasında misgərlik nümunələrinin adlarına rast gəlinir. Məsələn, Nizaminin əsərlərində məişətdə işlənilən misdən hazırlanmış məmulatlar haqqında məlumatlar rast gəlinir ki, bu da bizdə bir sənət növü kimi misgərliyin geniş inkişafı haqqında təsəvvür yaradır (1, s. 28 – 30). Nizami misdən hazırlanan məmulatların adlarını xatırladı (12, s. 60).

Nizami yazır: Görərsən bir misdir, üzərinə qızıl çəkilmiş (17, s. 53).

Əhalinin böyük tələbatını ödəmək məqsədilə hazırlanan həmin məmulatlar istifadə məqsədinə görə bir neçə yerə ayrılır ki, bunlardan «Xəməsə» adlarına rast gəldiklərimiz aşağıdakılardır: dolça, aftafa, qazan, teşt, kasa, piyalə, bade, çıraq, manqal, com, kəfçik (13, s. 60). Orta əsrlərdə təqəqlü su qabları olan parçlar da var idi. Piyalə qulpsuz kiçik qab idi və mis və gümüşdən düzəldilirdi.

Odda ərimesi və soyuduqda yəni forma alması kimi xassəyə malik olması hələ qədimdən insanların müşahidəsindən yayınmamışdır, ondan balta, xəncər, bəzək əşyaları və s. kimi əşyalar düzəldilmişdir. Mis yunsaq metalları, paslanmış və ondan hazırlanan əşyalar uzun müddət qala bilər. Çuxur ovulmuş gil və ya daş içərisində istənilən formada ərənmiş misdən alətlər əldə etmək mümkün olurdu. Belə ki, soyuyarkən mis oyduqda hər hansı formanı alır.

Etnoqrafların bu sənətkarlıq sahəsində əldə etdikləri müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, misgər

lik məmulatlarının əldə olunması üçün texnoloji baxımdan ərətəmə və isti döymə üsullarında istifadə olunmuşdur. Bunun üçün isə misin ərtiləndirilməsi, calaqların birləşdirilməsi, çarxlama, qalaylama, nağıqlama və s. proseslərdən keçdikdən sonra müxtəlif əşyalar alınır. Həmçinin bu işdə bəzi misgərlik alətlərdən də istifadə olunurdu. Lakin bu prosesin başa gəlməsi üçün misgərlik sənətində mis qızdırma və ocağın davamlı yanması üçün xüsusi olaraq kürəyə hava daxil edən qoşa körükdən istifadə olunurdu. Bu barədə H. Quliyevin şərhinə maraqlıdır: «Havanın körüyə daxil olması üçün üst taxtalar diametri 5-6 sm olan deliklər (deliklərin ağızını dovsan derisindən tikilmiş qapaqlar örtürdü. Bu qapaqlar körüyün içərisinə vuruldu) açılırdı. Sağ körüyü basanda sol körüklə bərabər onun dəliyi də açılırdı və ora təmiz hava daxil olurdu, sol körüyü basanda isə ora daxil olan bu təmiz hava boru vasitəsi ilə ocağa axırdı. Beləliklə, körüyün basılan tayında delik bağlanırdı, açılanda isə açılırdı» (4, s. 26).

1966-cı ildə Qubada XIII – XIV əsrlərə aid edilən bürünc manqalları üzərindəki «dairələrin hər birinin içərisində baş tərəfləri qıvrım qoç buynuzu kimi haçalanmış iki çarpaq xətt çəkilmişdir. Əgər xətt bir formada qarşı-qarşıya durmuş dörd qoç buynuzu əks etdirən bu orijinal bəzəklərin tarixi inkişaf yolunu izləsək, onun ən qədim nümunələrinə çox uzaqlarda, Altayda və Orta Asiyada müxtəlif dövrlərdə yaradılmış sənət əsərlərdə rast gəlik» Müəllif qeyd edir ki, bu bəzək növü türk dilliyə tayfaqlar arasında qələbə və bolluğu təmsil edir və Azərbaycan el sənətlərinin bir çox örnəklərində onlara rast gəlmək mümkündür (5, s. 26).

Xaqani xırda mis pul olan fül

haqqında məlumat vermişdir (18, s. 471). O, mizanın (tərzə) adını çəkmişdir (18, s. 469). Ən qədim mis örnəyi Azərbaycanın Kültepe yaşayış məskənidən tapıldığı məlumdur (16, s. 59). Bundan əlavə qazıntılar zamanı orta əsrlərə aid mis məişət əşyaları da tapılmışdır. Bu xüsusda Ə. Novruzlu yazır: «Naxçıvandan aşkar etdiyimiz XV əsrə aid mis qazan dövrün bu növ məhsullarının formasını bərpə etməyə imkan verir. Qazan yarım dairəvi forması xatırladır. Ağıza yaxın divarları şaquli şəkildə formalaşdırılmışdır. Ağzının kenarı isə azacıq xaricə gəlmişdir. Xaricdən gövdəsinin görünən hissəsi döymə və cızma üsulları ilə zəngin bəzədilmişdir» (13, s. 120). Bu onu göstərir ki, orta əsrlərdə məişət əşyaları bəzədilməsinə də yer verilmişdir. Bellidir ki, indiyə qədər «müxtəlif adlarda 80 növ mis məmulatları məlumdur» (8, s. 1). Dövlətlə taxılan zingovlar da yerli misgərlər tərəfindən hazırlanırdı. Bu mis məmulatlarının zənginliyinə dəlalət edir. Bundan əlavə «Mis məmulatları bəzən məsələn, XII əsr Naxçıvan türbələrində, XIII – XIV əsrlər Bərdə və Qarabağlar, XV əsr Bakıda Şirvanşahlar sarayı, XVIII əsr Şəki xan sarayında və s. kimi memarlıq abidələrində də istifadə olunurdu» (8, s. 1). Deyənlərin istehsalı «xarə», dərin qabların istehsalı isə «izafə» adlandırılır (16, s. 362). «İndiki Azərbaycanda ərazisi üzərində mis mədənləriylə zəngin olan Kiçik Qafqazıya dağlarında, mis istehsalının çox qədimdə, daş ərində belə, icra edildiyi haqqında nümunələr vardır. Məsələn, qədim mis orintirlərinin nişanələri, sayısız qədim əşyalar (bundan ən köhnəsi Zəngəzur qəzasında «köhnəkişi» adlanır), onların formaları, xassələri, həmçinin qalmış olan alətlərdən (daş balta və qeyriləri) ki, bunlarla

mis istehsal edilirdi» (11, s. 139).

Misdən hazırlanan məmulatların istehsalı çətin başa gələn və böyük zəhmət tələb edən bir iş olmuşdur. Buna baxmayaraq, məişət-də istifadə olunan sərnic, sərpuş, sini, səhəng kimi ləvazimatlar, hətta zərb aləti sinc də misdən ha-

zırlanırdı. XIII – XV əsrlərdə Qızıl Ordanın sikkəsi pulo (pul sözlündən götürülüb) də misdən olurdu.

Beləliklə, bu sənət növü daha qədimlərdən yaranaraq təsərrüfat, iqtisadi əlaqələr və eyni zamanda maddi mədəniyyət ilə bağlı olmuş və bu zəmində öz inkişafını davam

etdirmişdir. Azərbaycanın yerli mis mədənlərinin olması xammal təchizatı ilə təmin etmişdir. Xüsusən orta əsrlərdə bu sənət sahəsi artan tələbatı ödəyə bilmişdir. Azərbaycan misgərliyin mərkəzi Lahic olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev R. Azərbaycanda misgərlik. «Elm və höyat» jur., № 10, 1977.
2. Osmanov F. L. Qəbələnin metal məmulatı haqqında. Azərbaycan tarixi məsələləri. B.: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966.
3. Abbasova F. Şabran. B.: Elm, 2002.
4. Quliyev H., Tağızadə N. Metal və metal sənətkarlığı. B.: Azərənşr, 1968.
5. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ – tətbiqi sənətləri. B.: İşiq, 1976.
6. İbrahimov F. Bakıda metalşölmə tarixi (IX – XVII əsrlər). B.: Elm, 1995.
7. Mustafayev A. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Altay, 1999.
8. Медные орнаментированные изделия Азербайджана. (под ред. П. А. Азизбековой) Б.: Элм, 1973.
9. Babayev İ. A., Əhmədov Q. M. Qəbələ. B.: Elm, 1981.
10. Gəydarov M. X. Gərdə və gərdəskə rəmslə Azərbaycanın XIII - XVII əsrlər. B.: Элм, 1982.
11. Vəlilil M. Azərbaycan coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət. B.: Azərənşr, 1993.
12. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B.: Elm, 1992.
13. Novruzlu Ə. Azərbaycanın orta əsr sənətkarlığı (XIV – XVII əsrlər). B.: Elm, 1997.
14. Dostiyev T. Şimal-şərqi Azərbaycan IX – XV əsrlərdə. B.: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2001.
15. Hüseynov M.M., İsmayilov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycanın arxeoloji abidələri (Qədim daş dövrü – orta əsrlər). B.: ADU nəşri, 1981.
16. Azərbaycan etnoqrafiyası. I c. B.: Elm, 1988.
17. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B.: Elm, 1981.
18. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. B.: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1956.
19. Xəlilov C. Maddi mədəniyyət abidələrinin önəmiyyəti və mühafizəsi. B.: Azərənşr, 1961.
20. Якут ал-Хамани. Муджам ал булдан. (Сведения об Азербайджане) Хамдаллах Казвини. Нузхат ал – Кулуб (Материалы по Азербайджану) Б.: Элм, 1983.
21. Асланов Г.М., Вандов Р.М., Юнц Г.И. Древний Мингечаур. (эпоха энеолита и бронзы) Б.: АН Азерб. ССР, 1959.

Development of a copper affair in Azerbaijan in Middle Ages

Summary

One of ancient crafts characteristic for Azerbaijan is copper affair. Development copper affair in Middle Ages was promoted especially by presence of local deposits of copper. During archeological excavations in Azerbaijan various copper products have been found copper - smelting furnaces, and also. Many of these products are exposed in many museums of the world. Presence of copper products in Middle Ages is confirmed also with the Azerbaijan poets. Manufacture of copper products was very heavy and labour-consuming business.

Развитие медного дела в Азербайджане в средние века

Резюме

Одним из древних ремесел характерных для Азербайджана является медницкое дело. Развитию медничества в средние века способствовало особенно наличие местных залежей меди. Во время археологических раскопок в Азербайджане были найдены медиплавильные печи, а также различные медные изделия. Многие из этих изделий выставлены во многих музеях мира. Наличие медных изделий в средние века подтверждают и азербайджанские поэты. Производство медных изделий было очень тяжелым и трудоемким делом.